

INSTITUT OTVORENO DRUŠTVO – HRVATSKA, 1992 – 2006

Na otvorenoj strani zatvorenog društva

*Problem je ostao isti: društvo se nije emancipiralo iz zagrljaja političke elite
pa ni danas tu elitu nema tko pozvati na odgovornost*

Srđan Dvornik

“**M**islite li zaista da se, u zemlji poput Hrvatske, možete djelatno zalagati za otvoreno društvo, a ne biti na jednoj od strana u unutrašnjim suprotnostima?” Tako je, otprilike i u sažetku, glasilo pitanje koje sam postavio Georgeu Sorosu na javnoj tribini održanoj pod sam kraj 1992. godine u zagrebačkom hotelu *Esplanade*. Neposredan odgovor što ga je Soros tada dao nije za ovu storiju presudan (ionako ga se dalo svesti na pouku, kasnije potvrđenu mnogo puta: kada Amerikanci odgovore “That’s a good question”, to znači da im ne odgovara da odgovore). Pitanje je naprosto bilo izraz dileme koju se i bez velike pameti dalo osjetiti na svakom koraku. Kada se, naime, pristupi promicanju nečega što se zove “otvoreno društvo”, ulazi se u paradoksalnu situaciju u kojoj se – slično zalaganjima za demokraciju, slobodu, vladavinu prava – društvo podvrgava svojevrsnoj intervenciji u ime odnosa u kojem bi društvo, čak i kada biva predmetom intervencije, imalo biti kadro kontrolirati takve intervencije i sa svoje strane utjecati na to kako se njime upravlja. Ako se pak radi o intervenciji izvana, ne samo izvan društva (najčešće iz države), nego i izvan zemlje kao ‘zajednice’, tj. ako je riječ o promicanju nečega takvog kao “otvoreno društvo” posredstvom međunarodne institucionalne mreže poput Soroseve, potkrijepljenome pozamašnim novčanim iznosima izvana, taj se pothvat odmah mora sudariti i s pitanjem: je li društvo na koje kani djelovati otvoreno za otvorenost, ili će takve poticaje promjenama odbiti kao strano tijelo. Na ta se pitanja, čim se u takav pothvat na ovaj ili onaj način krene, odmah nadovezuju i mnoga druga. Prije svega ono o poblizem određenju samog cilja – otvorenog društva, a odmah potom i načinā kako da ga se ozbilji.

Četrnaest godina nastojanja da se u tom paradoksalnom postavu nešto učini za otvaranje društva u Hrvatskoj dobro je prikazano u prilogu *Odškrinuta vrata otvorenosti* koji je Zora Bjelousov objavila u *Gordoganu* br. 11-14 (zima-jesen 2007), uz isto tako dobro pogođen osvrt Lovorke Kušan *Jesu li Sorosevi dolari bačeni*

u vjetar?. Osim vlastitog prikaza, Bjelousov je prikupila izjave nekih od najznačajnijih sudionica i sudionika tog pothvata, tako da su čitateljice i čitaoci imali priliku i ‘u živo’ vidjeti kako i nakon svih tih godina rasprava i iskustava još uvijek vlada živ pluralizam nazorā kako na osnovnu ‘misiju’ tako i na puteve njena provođenja. Neke od ključnih osoba nije se više moglo čuti: Miko Tripalo, predsjednik a potom jedan od troje supredsjednika, i Karmen Bašić, dugogodišnja izvršna direktorica, nisu više živi. Pogleda nekih drugih, koji su barem u nekim razdobljima djelovanja Instituta Otvoreno društvo – Hrvatska (IODH) igrali značajne uloge, nismo iz raznih drugih razloga imali prilike vidjeti. To su prije svega Ivan Prpić, još jedan od trojice/troje supredsjednika, zatim Božidar Novak, spiritus movens programa podrške neovisnim medijima, Krunoslav Pisk, koji je znatno pridonio oblikovanju programa potpore znanstvenim projektima i aktivnostima, te Vjeran Zuppa, koji je kao član upravnog odbora imao velikog utjecaja na djelovanje u kulturi, ali i šire. Ovo podsjećanje na sudionike koji se nisu našli među ‘svjedocima’ nije nikakva zamjerka, jer niti je moguće uvijek uključiti sve koje bismo željeli, niti je tekstovni opseg neograničen. Ono je samo mali prilog potpunijoj informaciji, prilog koji ni sam nije potpun. Lepeza gledišta koju donosi *Gordogan* u svakom je slučaju i reprezentativna i relevantna.

To iskustvo vrijedi komentirati i analizirati zbog toga što nam ono mnogo može reći i o vlastitom društvu i o tome što se sve krije iza oznake “postkomunističke promjene” (o “demokratskim revolucijama” da i ne govorimo). Ujedno, ono pokazuje i mogućnosti i ograničenja zakladništva posvećenoga tako ambicioznim ciljevima kao što je ‘otvaranje’ društava koja su, volens nolens, formirana u kombinaciji predmoderne tradicije i zatvorenih komunističkih režima. O tome mogu nešto reći ne samo kao istraživač postkomunističke preobrazbe, nego i sudionik u radu IODH od 1994. do 1999. Moja je uloga bila daleko od odlučujuće: prema je-

dnom duhovitom ‘opisu radnog mjesta’, kao poslovni direktor bio sam zadužen za “sve one dosadne a važne stvari”, to jest za praćenje projekata, troškova i mnoštva drugih formalnosti. S pozicije na kojoj ni o čemu ne odlučuje, ali mnogo toga mora pratiti, čovjek mnogo toga vidi iz dovoljne blizine, a ipak s odmakom.

Soros je, što se u prikazu Zore Bjelovsov odmah i ističe, paradoks izvansjke intervencije u ime unutrašnje društvene autonomije nastojao razriješiti time što je upravljanje nacionalnim ograncima svoje mreže postavio tako da praktički djeluju kao neovisne nacionalne fondacije. Njima je odobran godišnji budžet (i orijentacijski iznosi za sljedeće godine) i njegov osnovni raspored po glavnim programima, primjerice za obrazovanje, civilno društvo, zdravstvene programe itd., ali su potpuno autonomno odlučivale o prioritetima unutar tih programa i o novčanim potporama konkretnim projektima. I na te se glavne programske okvire moglo utjecati, bilo redovnom procedurom (predlaganjem “strategije”), bilo tako da se samog Sorosa uvjeri u važnost neke nove stvari. Premda je Fondacija (kao cjelovita internacionalna mreža) prolazila kroz proces ‘sazrijevanja’ koji nameće sam karakter tog tipa institucije, a sastoji se u sve razgranatijim procedurama odobravanja i mehanizmima nadzora (što, usuprot hrvatskim jezičkim novotarijama, nije sinonim za kontrolu) trošenja novca, osnovni je postav ostao takav da su o aktivnostima važnima za neko društvo odlučivali ljudi koji i sami žive i djeluju u tom društvu.

To je uvelike zaslužno što je Soroseva fondacija bila znatno manje podložna fondacijskim modama koje su, u nekim razdobljima, diljem svijeta i po veoma različitim društvima gurale u prvi plan jedne te iste ‘trendy’ teme, poput korupcije, “traffickinga”, inicijativa u lokalnim zajednicama ..., premda ih ni ona nije bila posve pošteđena. Nije se to, doduše, moglo sasvim izbjeći već i zbog osnovne odrednice postkomunističke situacije: budući da se radilo o krupnim promjenama, svi su do neke mjere djelovali na nepoznatu terenu, što ih je donekle upućivalo da se oslone na opće trendove. A budući da se, u isti mah, nije radilo o stvaranju nekog posve novog društvenog oblika, nego o gotovo konsenzualno prihvaćenom uključivanju u odavno formiran poredak liberalne demokracije (s vladavinom prava i tržišnom privredom), nije čudo što su se svi pomalo nalazili u ulozi đaka koji sve ono najbolje naučeno iz knjiga moraju prvi put praktički primijeniti. Bilo je, srećom, ipak onih koji su dobro znali da ni osnovne civilizacijske zasade poput demokracije i vladavine prava ne dolaze po nekoj povijesnoj nužnosti, kojoj je samo trebalo ukloniti politič-

Srđan Dvornik godine 1996, snimljeno u prostorijama Instituta otvoreno društvo – Hrvatska u Hebrangovoj 21, iznad Dvornika rad Borisa Bučana. Novinarima i fotoreporterima Dvornik je postao posebno zanimljiv u jesen 1996, nakon što ga je policija uhvatila na graničnom prijelazu kako ilegalno prenosi Sorosevih 65 000 \$

ke prepreke totalitarnih režima, a domaće aktere podvrgnuti demokratskoj izobrazbi i obuci. Primjerice, i Puhovski i Prpić su u svojim teorijskim radovima već početkom 1990-ih godina pokazali kako nema osnova očekivati da društvo, koje je kroz decenije razvoja pod komunističkim režimom učinjeno posve ovisnim o političkoj sferi, odjednom iz sebe rodi moć demokratske kontrole nad državom.

Autonomija u upravljanju Institutom Otvoreno društvo – Hrvatska, koja je doista zaslužna što je novac najvećim dijelom upotrijebljen za kakvo-takvo jačanje domaćih aktera i za raznolike njihove aktivnosti, nije bila dovoljna da se izbjegne stigmatiziranje Fondacije kao stranog tijela. Od autoritarnog načina vladanja Tuđmanovog HDZ-a drugo se nije moglo niti očekivati, ali za Hrvatsku je bilo specifično to što “nas ne voli ni vlast niti opozicija”, kako je to Soros iskazao tih dana. Događaj spomenut na početku, kada je Soros posjetio Zagreb prvi put nakon otvaranja o-

dašnjeg ureda Fondacije, bio je upravo njegov pokušaj da tu pojavu sagleda izbliza i pokuša joj naći lijeka. Po svemu sudeći, pritom je nasjeo na jedno personalizirano ‘tumačenje’, po kojemu se cijeli problem svodi na osobu prvog predsjednika Fondacije u Hrvatskoj – Žarka Puhovskog. Takvo se shvaćanje može sasvim eksplicitno pročitati u *Gordoganu* u izjavi Jakše Kušana, koji je bio i naslijedio mjesto predsjednika upravnog odbora, ali i u nekoliko usputnih spominjanja Puhovskog u drugim dijelovima ovog tematskog priloga – kao da se po nečemu podrazumijeva da je problematična sama njegova prisutnost na istaknutoj funkciji. Jedini koji je za to uopće pokušao navesti neki razlog jest Kušan, koji je spomenuo “stigma” u vezi s ponašanjem nakon 1971., a da ni tu nismo mogli pročitati u čemu bi zapravo bio problem. Po tome što je bio jedan od rijetkih nonkonformističnih protivnika kolektivizma što ga je masovni nacionalistički pokret u režiji komunističkog vodstva bio nametnuo početkom 1970-ih on je zasigurno bio bliži otvorenom društvu od onih koji te događaje danas mitski prikazuju kao osvit demokracije. Po tome što se kasnije nije ponašao kao da ga obavezuje nekakva *omertà*, a da ni protiv koga nije lažno svjedočio niti iznosio dotad nepoznate informacije koje bi teretile političke optuženike, ostavši i sam disidentom do kraja komunističkog režima i nakon njega, sigurno nije došao u poziciju da se ikome mora opravdavati.

Kao i obično, personalizacija više prikriva nego što pokazuje: bitno drukčiji odnos spram pothvata poput Sorosevog nije se moglo ni očekivati, jer Hrvatska je ranih devedesetih bila praktički zemlja bez opozicije. Djelomice bi se to dogodilo u svakoj

zemlji koju pogodi teška ratna agresija, ali to je daleko od cijele istine. Činjenica je da vladao konsenzus o prioritetu uspostavljanja samostalne nacionalne države, a i o tome da se nacionalno određenje razumije kao etničko. Pa kad je već država prihvaćena kao najviša vrednota, i to kao država etničkih Hrvata (Hrvatice su uglavnom igrale simboličku ulogu majki patnica), nije se baš moglo očekivati mnogo smisla i razumijevanja za pristup koji u prvi plan stavlja pitanje *kakva* je to država, koji drži da su od državnosti vrednije sloboda, demokracija, tolerancija, pravo na opciju i u odnosu na najveće 'svetinje' poput lojalnosti naciji. Soros, koji je u svim zemljama nastojao uspostaviti suradnju ako ne s vlastima, onda barem s nekim značajnijim političkim akterima, kako bi njegova potpora što izravnije pridonijela promjenama prema otvorenu društvu, i ovdje je očekivao da nešto što se naziva liberalnom opozicijom doista bude liberalno i opozicijsko. Tako je u razgovore uključio i ljude iz kruga oko Dražena Budiše i slične, a fotografija objavljena u *Gordoganu*, na kojoj se pojavljuju i likovi poput Ante Kovačevića i Zdravka Tomca, pokazuju koliko je daleko bio spreman ići. Puhovski je u tome bio najmanji problem; on je odstupio s položaja predsjednika kako njegova osoba ne bi opterećivala djelovanje Fondacije, ali bile su potrebne godine da se – malo po malo – ustanovi kako iz kompromisa između zalaganja za otvoreno društvo i prevladavajućeg nacionalizma ne proizlazi ništa produktivno. Odlaskom svojeg prvog predsjednika Fondacija je izgubila izniman kapacitet analize i interpretiranja društvene zbilje objedinjen u jednoj osobi s isto tako velikim kapacitetom za praktički angažman, i krenula na uobičajen put u kojem se birani funkcionari moraju za utjecaj boriti s profesionalnim menadžerima (što se, i opet površno, u nekim osvrtima svodi na osobne značajke Karmen Bašić, koja je tada postala izvršnom direktoricom, i slučajno je zaista voljela sve kontrolirati).

Sumaran osvrt na ono što je Fondacija postigla u svojih četrnaest godina uvelike ovisi o tome kako se shvaća njena misija, ali i djelovanje tog tipa institucije. Ako otvoreno društvo – osim banalnosti o mogućnosti nenasilne smjene vlasti – označava i građanske i političke slobode, ali i spremnost na opcionalno mišljenje tj. krajnje ozbiljno shvaćanje pluralizma, svako se postojće društvo u odnosu na takvu ideju nalazi u ulozi konja iz znamenite engleske poslovice: možete ga dovesti do vode, ali ga ne možete natjerati da je pije. Nasuprot 'standardnom' obrascu zapadne pomoći demokraciji u postkomunističkim zemljama, tu ne može biti ni iluzije o nekakvom izvozu institucionalnih formi, pravnih normi ili metoda djelovanja. Svojim golemim budžetom (koji je u vrijeme dok sam u to imao uvida premašivao osam miliona dolara godišnje, od čega je polovica pripadala 'nacionalnom' budžetu, a druga polovica dolazila iz tzv. mrežnih programa) Fondacija je podržavala toliko širok spektar aktivno-

Žarko Puhovski bio je jedan od rijetkih nonkonformističnih protivnika kolektivizma nametnutoga 1971. te je po tome zasigurno bliži otvorenome društvu od onih koji te događaje danas mitski prikazuju kao osvit demokracije

otvoriti znanstvenicima, građanskim aktivistima, umjetnicima, novinarima i urednicima, izdavačima ... još jednu mogućnost, mimo uklapanja u ono što dopušta dominantna politička struktura. Kako je i ta alternativna opcija u mnogim slučajevima bila jedna jedina, mnogi su užitnici potpore i na toj strani osjetili što znači 'partnerstvo' između nejednakih, o čemu uvjerljivo svjedoči ono što je za *Gordogan* ispričao Valerij Jurešić. Premda naoko malena formalnost, o uspostavljanju građanskog odnosa mnogo govori i to da li se fondacija ugovorom obaveže na potporu partneru, i kako se pridržava te obaveze.

Malo razočaranje koje je nastalo nakon 2000. godine i pobjede navodno reformističke i proevropske političke većine, i koje je dovelo do velike posljedice, tj. do zatvaranja Instituta otvoreno društvo Hrvatska, pokazuje da vrijednost takvog djelovanja nije bila sasvim shvaćena, premda je ono praktički funkcioniralo. Naime, mnogi sugovornici u tematskom prilogu u *Gordoganu* govore o "djelotvornosti" (ili, bože sačuvaj, "učinkovitosti") kao kriteriju uspješnosti djelovanja Fondacije. Izgleda da su se u domaćoj ili središnjoj upravi Fondacije bili malo prebrzo ponadali kako je nakon Tuđmana i HDZ-a došlo vrijeme u kojemu se može preći "na djelo", tj. u suradnji s vlastima ostvarivati konkretne, praktične projekte. Problem je i bio i ostao dublji, i isti: to što se društvo nije emancipiralo od zagrljaja političke elite i što ne može djelovati kao protu-moć spram političke strukture. Zbog toga i sada, kada su demokracija i vladavina prava po svim formalnim kriterijima u Hrvatskoj konsolidirane, još uvijek živimo u složaju u kojem političku elitu nema tko pozvati na odgovornost. Ni najbolja "politička volja" – da je takve i bilo – ne bi bila dovoljna da to riješi. Nije, dakle, nastupilo vrijeme u kojem je primarna zadaća "obaviti posao", pa po tome biti djelotvoran. Nije bilo osnova ni za ono što je nekoliko sugovornica i sugovornika isticalo kao novu razvojnu fazu, u kojoj se 'puko' davanje donacija prevladava u ime vlastitog "operativnog" djelovanja. I dalje je bilo mnogo važnije nastaviti talasati, što mogu samo domaći akteri.

U to, po svoj prilici, domaće vodstvo fondacije nije uspjelo uvjeriti one u središnjici, premda je, kako pokazuje izjava Dražena Lalića, svijest o tome postojala. Ali, u pravu su i oni koji kažu da domaći društveni akteri odlaskom velikog donatora prolaze isto tako važan test neovisnosti o njegovoj potpori.

sti, na tako mnogo različitih područja, i u tako mnogo pojedinačnih projekata – a nasuprot tome s minimalno definiranim vlastitim usmjerenjem – da je naprosto *via facti* učinila ono najbolje: pružila potporu veoma raznolikim akterima da čine ono što su smatrali vrijednim. U društvu u kojem nisu već bile na djelu jake interesne grupe, u kojem dakle pluralizam nije imao socijalno-ekonomskog utemeljenja, najviše što se moglo učiniti bilo je upravo to: